

§ 3. Джерела з історії повсякденності

Як самостійний науковий напрям, історія повсякденності мусить спиратися на відповідний корпус історичних джерел, що надавався б не тільки до відповідної реконструкції щоденних практик, а й до адекватного тлумачення повсякденності, її розкодування, необхідного для цілісного розуміння історичного минулого в цілому. Зокрема, для отримання об'єктивних знань про історію повсякденності радянського суспільства в післявоєнний період необхідно розглянути низку джерелознавчих питань теоретико-методологічного та прикладного характеру.

Одна з центральних методологічних проблем пов'язана з самим поняттям історичного джерела в історії повсякденності. В основу його визначення традиційно кладуть інформаційну цінність, коли до історичних джерел відносять все, що містить інформацію про предмет дослідження. Друге важливе питання стосується джерелознавчої критики, тобто питання достовірності відображення, точності і повноти відтворення, що залежать від якості задіяних джерел, масштабів їх використання, а також методики і методології дослідження.

Деякі теоретичні питання джерельного забезпечення історії повсякденності вже знайшли певне осмислення серед істориків²⁹. На думку російської дослідниці А. Сальникової, джерела з історії повсякденності становлять особливий вид документів, в яких соціо-антропологічне начало виражене особливо потужно³⁰. Втім це не надає цим документам якоїсь виключності й ізольованості, навпаки, оскільки повсякденність являє собою форму звичайного протікання людського життя, то її прояви (факти повсякденності) відкладаються прямо чи опосередковано у різних документах. Тому як сама історія повсякденності не ізольована від «великої» історії, так і її джерела не ізольовані від інших документів. Такої ж думки дотримується російський дослідник А. Купріянов, спеціально підкреслюючи, що історик повсякдення може бути, так би мовити, «всеїдним»³¹. Скидається на те, що про повсякденність може свідчити ледь не будь-який людський документ: від штатного розкладу установи до приватного щоденника, від офіційної відомості на отримання зарплати до скарги чи судової заяви. Справді, джерела з історії повсякденності порівняно чисельні й різноманітні, оскільки у кожного була «своя» повсякденність, що на макрорівні зливається у повсякденність епохи, суспільства.

Джерела повсякденності залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не

обов'язково дотичні для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові. Історику повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за фрагментом вибудовувати ціле. Втім, як зауважив Ю. Лотман, вони можуть бути більш промовистими за цілі тексти: «Саме уламки! ... випадкові дефекти культурних пам'яток стають ефектами, потенціуючи можливості інших смислів, не передбачених повним текстом»³².

Мало, що джерела повсякденності надміру «неслухняні», «не вишикувані» та строкаті, їх, попри позірну простоту (яка іноді межує з примітивізмом і наївністю), насправді нелегко прочитати. Їх «маніфестний» зміст не вичерпує інформативності документу, його підтекст мусить теж підлягати розшифруванню. Інтерпретація змісту – чи не одне з головних дослідницьких завдань. Джерела з повсякденності вочевидь мають кілька рівнів інформативності. Передусім, вони фіксують факт, подію, обрамлюють її конкретно і предметно. Але, головне, вони містять приховану інформацію, символічну. Завданням історика є цей сенс віднайти і прочитати, піддати розшифруванню. Тлумачити такі джерела – непросто і відповідально. Текст завжди кимсь створений і являє собою подію, що сталась, перекладену якоюсь мовою. Одна і та ж реальність, кодована різними способами, дасть різні – іноді протилежні – тексти. Видобування з тексту факту, з розповіді – події являє собою операцію дешифрування. Щоб розкрити латентний зміст тексту, дослідник має вдаватись до різних джерелознавчих прийомів і методів. На текстових документах завжди є не тільки відбиток приватного авторства, на них позначаються закони політичного, релігійного, філософського порядку, жанрові коди, етикетні міркування епохи в цілому. Історик повсякденності має добре розумітися на них, щоб дійти справжнього змісту документального свідчення. Найчастіше вживаний прийом мікроаналізу не є універсальним, він різною мірою прийнятний до різних історичних епох³³.

У масовій уяві нерідко побутують помилкові судження і хибні уявлення про повсякденне життя радянських людей, що виникли через некритичне прочитання джерела і штучне накидання сучасних стандартів почування на пройдешне, так би мовити вимірювання сучасними мірками минулого. З огляду на це, напевне, як жодна інша історична галузь, історія повсякденності передбачає при джерелознавчому аналізі не відсторонений підхід, а авторську співучасть, коли дослідник здатний занурюватися в документ, щиро і зацікавлено переживати його відомості, співчувати його автору, разом з ним гніватися, радіти, обурюватися, ніяковіти, сумувати, сміятися. Це необхідно, оскільки відтворення повсякденної історії тримається не тільки на розумінні, а й відчужанні реалій минулого. Саме

так історик може отримати ключ до розуміння минулого, яке лежить в «розумінні минулих розумінь»³⁴.

У традиційній історіографії «якісна» методологія, запозичена істориками з соціології у середині 1990-х рр., спочатку сприймалась як заперечення суворості наукового дослідження³⁵. З часом проблема доцільності використання «якісних» і «кількісних» методів при дослідженні історії повсякденності була плюралістично розв'язана на користь їх мирного співіснування і співпраці. Там, де можливо, історик повсякденності має зіставляти власні «враження» з контекстами будь-якого роду: звіряти випадок з даними статистики і демографії, ставити в найширший загальнотеоретичний контекст³⁶. Отже, історія повсякденності вимагає від дослідника умілого переходу від мікрорівня до макрорівня³⁷, переходу від приватного до цілого і навпаки. Перед істориком повсякденності має місце відмова від будь-яких апіорних суджень і постулатів і стоїть завдання подолання в дослідницькій практиці протиставлень індивідуального / колективного, одиничного / масового, унікального / загального³⁸.

Реконструкція щоденного життя не тільки суспільства, а навіть окремої групи або особи – процес надзвичайно не простий. Повсякденність багатоліка, вона може бути спостережена з різних позицій. Отже, вона не може бути висловлена лише одним способом.

Прийнятні для відтворення історії радянської повсякденності джерела можна розділити на такі групи: 1) офіційні історичні документи; 2) джерела особового походження (епістолярії, мемуари, біографії, щоденники тощо); 3) періодична преса; 4) художня література та історична публіцистика; 5) візуальна документалістика (кінострічки, світлини, листівки, афіші, плакати та інші поліграфічні носії); 6) усні свідчення (інтерв'ю, опитування, чутки, анекдоти, бувальщини).

Простір повсякденності охоплює різні території людського існування – від унормовано-виробничого до побутово-приватного. Кожний з цих теренів має свою документалістику. Офіційні законодавчі, розпорядчо-нормативні, виробничо-ділові документи, ділове листування проливають світло на масову повсякденність трудового процесу, суспільного життя, стосунків між різними владними і громадськими інститутами; судово-слідчі документи надають можливість простежити соціальні відхилення, прояви девіантної поведінки; демографічна статистика відбиває станово-вікові зміни суспільства тощо. Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень. Водночас, галузь повсякденності є досить самостійною, вона до всіх владних рішень додає

чимало свого, насичує їх досвідом «маленьких приватних життів», які можуть радикально, до невпізнанності змінити ці офіційні настанови.

Історик повсякденності має вивчати різні документи, чітко визначивши позицію відтворення повсякденної історії. На історію повсякденності можна дивитися як «згори», так і «знизу». У першому випадку пріоритет мають документи офіційного походження, а в другому – приватні, неофіційні, хоча і в одному, і в іншому разі доцільніше їх комбінувати. Лише на перший погляд видається парадоксальною репліка Н. Козлової: «Працюючи з документами, вкотре переконаєшся, що не можна вірити епосі на слово. Не слід приймати за реальність ні те, що сказано офіційно, ні те, що записане у заповітному щоденнику»³⁹.

Офіційні документи дослідники зазвичай використовували лише по своїй прямій інформативності (наприклад, статистику зростання заробітної платні робітників у СРСР показували, як прояв турботи держави про добробут працюючих). Звично історик послуговувався відомостями, що напряду свідчили про факт, подію, явище, особу. До останнього часу джерелознавці зосереджувались на потенціалі офіційних документів, свідомо чи несвідомо відмовляючись від глибокого аналізу їх реальної відповідності дійсності. Через це й розквітла «історія без людини». Людина, по суті, була втрачена ще на рівні джерельно-документального кодування відомостей про неї. Поняття «соціальне середовище» («клас», «народ», «верства») без сліду поглинуло «пересічну людину», не залишивши про неї, конкретну, такої ж конкретної (унікальної) фіксації. Історія повсякденності актуалізувала інший підхід до документів офіційного походження, який, на думку деяких джерелознавців, навіть призвів до зміни джерелознавчої свідомості як «...сукупності буттєво притаманних тій або іншій історіографічній ситуації знань, уявлень про історичні джерела і шляхи їх вивчення, теоретико-методологічних конструкцій, методичних схем, класифікаційних настанов, очевидних і неочевидних канонів, невербалізованого дослідницького досвіду»⁴⁰. Через це змінився не тільки статус джерел, а й оптика бачення документа. Саме інший кут зору на писемне джерело (почасти не раз бачене, читане, проаналізоване), відкриває (розбуджує) другий пласт інформативності, яка набирає чинності в разі інших запитань до джерела. Не випадково Н. Яковенко вказує на те, що так звані «білі плями» в історії, крім іншого, нерідко спричинені невмінням дослідника «запитати» документ, «розговорити» його, побачити в ньому інші можливості свідчення. На її переконання, «поява одного нового питання лавиноподібно тягне за собою вервечку інших, і власне в такий спосіб – у конкуренції гіпотез і відповідей – розвивається історична наука»⁴¹. Це її застереження вкрай важливе для історика повсякденності. За офіційним фіксатором можна

розгледіти почасти не один і не два рівні відомостей про справжні реалії життя людей. Для прикладу, скарги і заяви громадян не тільки вказують на негаразди соціального забезпечення, а й засвідчують настрої людей, їхні фобії і забобони, а також виказують опірність (чи терпимість, чи байдужість) суспільства до владних рішень і практик.

В унормованій ієрархії джерел традиційно найважливішими визнаються оригінальні офіційні документи, сучасні подіям, явищам, фактам або ідеям, з якими вони пов'язані. Вважається, що їм притаманна найбільша достовірність та інформативність, бо вони знаходяться за місцем і часом «найближче» до подій, що піддаються аналізу. Їм традиційні історики віддають перевагу. Архівосховища зберігають документи різних державних і урядових установ, політичних партій, громадських організацій, товариств і об'єднань. Ці документальні колекції склалися згідно офіційних настанов і стандартів, багато реалій не ввійшли до кола їх презентації, оскільки не мали офіційного поклику, знаходились поза визнаною шкалою показників і цінностей. Такі документи уможливають погляд на події та явища з офіційної точки зору, відображають історичні процеси згідно рекомендацій, постанов, резолюцій, циркулярів, приписів, наказів тощо. Якщо ці документи і відбивають життєві перипетії, то у межах офіційно прийнятих стандартів. Історик повсякденності не повинен забувати, що до радянських архівосховищ потрапляли переважно документи певних органів управління, державних установ, громадських організацій тощо. Це документи, що відбивають їх діяльність у реалізації державної політики, вони й зібрані під цим кутом зору, їх позиція не тільки відсторонена від безпосередніх її виконавців, а й почасти не враховує зворотної реакції, або її типізує, не даючи конкретної характеристики. Це документи загального характеру.

Втім, вивчаючи повсякденне життя людей (того чи іншого часу, станово-групової, статево-вікової, етнічно-конфесійної приналежності тощо), історик справді не може обійтися без подібних фактів-цеглин. Чи можна говорити, припустимо, про рівень матеріально-побутового забезпечення, не маючи офіційних відомостей про рівень заробітної платні, пенсійного забезпечення, преміювання й інших соціальних виплат, а також про споживчий кошик (у кількісному і якісному вимірі), про цінову політику на промислові й продуктові товари, коливання ринкових цін? Як розкрити дозвіллену сторону повсякдення, не оперуючи офіційними відомостями про мережу театрів, кінотеатрів, клубів і будинків творчості, не спираючись на статистику відвідування бібліотек, музеїв, спортивних секцій, культурних закладів тощо? Без офіційних відомостей про мережу лікарень, медичних пунктів, аптек, санаторіїв, будинків відпочинку, про кількість і фаховий рівень лікарського та

середнього і нижчого медичного персоналу в них, а також про матеріально-технічну базу цих закладів такий важливий бік повсякденності як фізичний стан, самопочуття і здоров'я суспільства залишитись без належного висвітлення.

Офіційні документи є продуктом відбору. Великі групи документів, з якими працює історик, містять матеріал, вибірковий за своїм характером. Його відбір залежав як від особистих уподобань автора даного джерела, так і особливо від панівних у його час і його соціальній групі ціннісних настанов. Таким чином, коли історик починає досліджувати певну проблему, він має враховувати ту обставину, що наявні у нього документи можуть вважатися першоджерелами лише досить умовно, оскільки вони пройшли стадію відбору і первинної обробки, проведених як раз тим часом і тими людьми, історію яких ми маємо намір вивчати.

Особливий вид документів становлять інформаційні довідки ОГПУ та інших політичних органів про настрої, наміри, сподівання радянських людей. Тривалий час ці джерела були недоступними для істориків або через політичну кон'юнктуру не були затребувані. Переважно ці документи використовували для з'ясування стосунків між владою і суспільством, але вони містять інформацію про конкретні ситуації, обставини, події буденності, які вплинули на формування настроїв, вони відбивають щоденні проблеми життя. Їх всебічне і детальне вивчення дозволить істориків повсякденності побачити справжнім щоденне життя без романтизації⁴².

Отже, історична реконструкція – це побудова історика, зведена зі сплаву повідомлень джерел і власних уявлень про історичний процес, що всмоктали в себе досвід науки і сучасну картину світу⁴³. Разом з тим, зрозуміло, якою б не була запитальність до офіційних документів, навряд чи можна розкрити повсякденні практики у повному обсязі тільки за ними. Побудований з цих цеглин «будинок повсякденності» у самому кращому разі буде позбавлений щонайменше інтер'єру, щонайбільше – атмосфери щоденності, яка створюється конкретним, не приписовим буттям людини.

Відтворити і зрозуміти його надають можливість інші свідчення – документи особового походження: листи, щоденники, спогади тощо. Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Такі тексти містять певний культурний код (в якому враховано мовний етикет, етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стать, пріоритети мікрогрупи, освіту, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси і т.д.). «Нестандартні» наративні его-документи у плетиві відтворюваного минулого відображають атмосферу подій та авторське сприйняття реалій.

Робота з такими документами вимагає певних застережень. На відміну від офіційних документів, особові писемні джерела можуть бути надміру балакучими, відхилятися від теми, можуть бути «пліткарями або скандалістами» (Р. Колінгвуд), з іншого боку, їх автори могли щось не розгледіти, забути, чи пропустити якісь факти, могли через власне невігластво або примху перекрутити їх. Проблема вимагає вміння зіставляти свідчення «голосів з хору» (Н. Козлова), що іноді не звучать в унісон, нерідко й суперечать одне одному.

Особові документи не є загальнопредставницькими. Адже за перо беруться далеко не всі й не завжди. Це закономірно і цілком зрозуміло: перед тим, як стати автором такого роду документів, людина має набути біографічної ідентифікації⁴⁴, усвідомити значущість власної долі і власного повсякдення для історії суспільства. Н. Козлова вирізняла в радянській спільноті «розмірковуючу меншість» і «нерозмірковуючу більшість»⁴⁵. А. Сальникова вважає більш коректним і правомірним поділ суспільства на «меншість, що пише», і «більшість, яка не пише». Вона разом з тим підкреслює, що свідчення меншості придатні для характеристики життя більшості, оскільки «письменна» меншість засвідчує не тільки власне побутування, а й почасти (а іноді переважно) повсякденність «чужу», життя-буття дистанційованих, а тому й оцінюваних верств. Слід не забувати, що «неписьменна» більшість теж не «безсловесна», вона репрезентує себе у фольклорі або джерелах невербального характеру.

Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, в будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, в них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок. Отже, за приватними спостереженнями і зауваженнями – не тільки індивідуально-персоналізований зріз часу, а й відбиток громадського смаку в широкому розумінні. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування на так званому головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не припускають документи офіційного формування. Нерідко у мимохідь кинутих висловах чи фразах можна вловити найточнішу оцінку досліджуваного, коли неочікувана фіксація випадковості віддзеркалює закономірність, а підкреслена виключність відтіняє типовість явища. Погляд пересічної людини, людини з натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій вже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі. Приватний автор вільний у виборі об'єкта спостереження і ракурсі його оцінювання.

«Місця пам'яті» радянської людини численні та різноманітні, але вони почасти дуже крихкі й ненадійні – їх ефемерність визначається природою

людської пам'яті: особисті версії великої історії з часом остаточно замінюються «вже чутими і баченими» офіційними версіями, запозиченими з книг, газет, радіо, журналів і з екранів телебачення. Так само очевидне і те, що пам'ять схильна до нормалізації минулого, стирання найбільш травматичних моментів, селективного збереження окремих ситуацій, внаслідок чого минуле неминуче міфологізується, набуваючи рис «золотої доби».

Персоніфіковані документи особового походження подають індивідуальне бачення і розуміння повсякденності. Природним є питання, наскільки приватна інформація може бути екстрапольована на сукупність відносин даного часу. А. Сенявський у зв'язку із цим запроваджує поняття «матриця повсякденності», під якою він розуміє наявність певних матеріально обумовлених, соціально заданих параметрів, що обмежують кордони індивідуалізації повсякденного життя⁴⁶. Автор підкреслює, що за унікальною індивідуальністю кожного джерела неминуче прихована узагальнена типовість. Крім того, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчення. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Приватні документи мають на собі важливий відбиток – їх словниковий масив відображає не тільки мислительно-інтелектуальну культуру автора, а й сучасні йому мовленнєві норми, стандарти, сленги. З повсякденним існуванням людини тісно пов'язані фігури ідеологічної мови часу. Деякі фрази можуть видаватися лункими і порожніми, коли ми читаємо їх з історично безпечної відстані, а свого часу містили виразний зміст. Такі фігури мовленнєвої культури – відбитки (зліпки) часів для нас, а тоді вони були чинниками життя.

Серед документів приватного походження виключним явищем є щоденники. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що й не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж з різних позицій і оцінювали його з власних позицій, є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду. Відомо, що від повоєнного періоду збереглась невелика кількість щоденників. Зазвичай, це поодинокі записи службовців, студентів, частіше інтелігенції; робітники і селяни робили це вкрай рідко, оскільки не надавали виключності своєму повсякденному побутуванню, їх персоналізація була поглинута колективною життєдіяльністю. Втім, ці рідкісні свідчення важливі для розуміння повсякденності «зсередини».

Люди можуть залишати по собі різні документи особового походження, що так або інакше відбивають їхнє повсякденне існування. Одним з таких різновидів можуть бути так звані «кадрові» («виробничі») автоджерела (у радянський час – заяви, особові листки по обліку кадрів, службові автобіографії тощо). Ці «службові» джерела є цінними для відтворення історії «трудової» повсякденності. В цілому вони доволі схематичні та формалізовані, позбавлені будь-яких натяків на індивідуально-чуттєве сприйняття авторами документів повсякденної дійсності або її «неформальних» сторін. Втім, ці документи саме завдяки своїй однотипності дозволяють досліднику узагальнювати не тільки кількісні дані, а й відстежувати типові характерні ознаки у повсякденності соціальних верств.

Варіантом хроніки приватного життя особи є автобіографія. Співставлення автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити своєрідні «засоби захисту» (запобіжники) перед вимогами часу і судом історії⁴⁷. Автобіографії радянського часу помітно схематизовані, більше не повідомляють про їх автора, ніж засвідчують, оскільки вони пишуться за стандартами системи соціально-кадрового анкетування, втрачаючи індивідуально-особистісні ознаки, що дозволяє говорити про уніфікацію суспільства.

Спогади – також унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста більшою мірою, ніж автора щоденника, наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Загально відомо, що використання мемуарів потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин їх написання. Людська пам'ять епізодична і необ'єктивна, вона подібна до прожектора, який вихоплює з темряви щось і робить його яскравим і виразним, втім поза променем цілком може залишитися щось не менш, а може, й більш важливе і яскраве, пам'яті притаманна ефектність і магичність, вона пристосовується до тих деталей, що їй «зручні». Масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний, порівняно зі спогадами людей, наприклад, ХІХ ст. На ньому поруч з іншими чинниками позначилась вимушена обережність, для якої було цілком достатньо підстав. Автори більше замовчували, ніж повідомляли. Недомовленість чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей, деякі дослідники називають їх «невиговореними до кінця»⁴⁸. «Зони замовчування» у мемуарах можуть бути настільки значними, що не помітити їх стає неможливим. Автор, свідомо чи позасвідомо, не торкався того боку повсякденного життя, що міг зашкодити соціальному статусу чи навіть його зруйнувати. З огляду на це окремі сюжети табувались. Але за табу завжди щось приховується,

причому те «щось» при неупередженому погляді може виявитися дуже суттєвим. Відомо, що знані політичні й громадські діячі почасти свої спогади переписували не один раз, пристосовуючись до мінливих обставин, редагуючи їх під акомпанемент цих обставин, щось викидаючи або додаючи у тексті, змінюючи акценти і наголоси, ретушуючи чи підкреслюючи згадувані події, факти, явища.

До документів, безпосередньо занурених у повсякденність, відносять приватні листи. У них, зазвичай, йдеться про суто особисте, але також «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. За особистими листами можна відтворити широку панораму способу життя не тільки окремих громадян, а й великих соціальних прошарків. Читаючи листи, можна відчувати дух епохи, її стиль, специфіку поведінки людей у конкретних обставинах. «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, – пише Є.Маланюк, – разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення»⁴⁹. Побутові аспекти життя соціуму не менш суттєві для розуміння тієї чи іншої епохи, ніж її політична й економічна історія. За листами можна пізнається «психологічний клімат» часу. У кожному листі – особистість, на поведінці й способі міркування якої позначається вплив певної соціальної групи, а прагнення і бажання висловлені більш прямо і безпосередньо, ніж в документах офіційного характеру. М.Коцюбинська називає листи, епістолярну спадщину, епістолярну творчість інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатofункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально – просто впритул – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез *ratio* й *emotio*. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник... неприхована “гаряча” характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих цюхвилинних деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра підуть в непам’ять; автопортрети і портрети людей – від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; “тра” розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші...»⁵⁰. Листи – невимушені свідчення, їх правдивість небезпечна для режиму, зберігати такі «документи для вироку» за радянських часів було небезпечним. За епістолярними збірками, що дійшли до нас з сталінських часів, криється й така характеристика їх зберігачів як особиста мужність.

У листах зустрічаємо свідчення особисте, «зсередини», найменш підвладне кон'юнктурі й диктатові ситуації, вільне від цензури. Жоден офіційний документ, з якою б акуратністю і старанністю він не складався, не відтворить справжніх переживань, настроїв, оригінальних оцінок, сумнівів чи вагань. Саме у конфіденційних документах люди фіксують свої рішення, незгоду, а іноді й потаємні гадки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики⁵¹. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним у історичній реконструкції громадського і особистого життя. Читаючи листи, не можна забувати про «презумпцію перлюстрації»⁵².

Джерела особового походження складають певну трудність у користуванні через нечисленність, розпорошеність в архівах. З іншого боку, заповнити пробіл дозволяють скарги, заяви громадян до різних інстанцій, тобто документи, які характеризують стосунки людини з владою.

Важливим, хоч і своєрідним, джерелом для вивчення повсякденності є художня література. Проблема художньої літератури як джерела історичної інформації не нова для істориків, вона не тільки відбиває загальні принципи наукового джерелознавства, а й розкриває історію взаємин літератури, історичної науки і філологічних дисциплін⁵³. Позиція радянського академічного джерелознавства щодо художньої літератури була цілком однозначною: як історичне джерело розглядалися тільки літературні тексти давнини. Питання про право історика використати художню літературу як історичне джерело при вивченні нової та новітньої історії тривалий час обминали мовчанням, хоча в історичних працях художні твори нерідко використовувалися як коментар до подій і явищ суспільного життя. Історики усвідомили, що література здатна «намацати» і зафіксувати реальність, вловлювати на позасвідомому рівні існуючі в суспільстві настрої задовго до того, як вони будуть систематизовані мовою науки і знайдуть відображення в історіографії⁵⁴.

Для історика повсякденності художній твір вартісний з кількох причин. По-перше, завдяки розгорнутому (у часі й просторі) авторському опису характерів героїв, їхніх вчинків, норів, світу ціннісних орієнтирів і моральних принципів вимальовується загальне уявлення про морально-психологічний клімат епохи, про притаманні їй життєві норми і аномалії громадського і приватного життя, про стандартні і виключні, прийнятні і девіантні поведінкові реакції різних соціальних верств (чи їх представників) у певних умовах, про їх емоційно-чуттєві переживання тощо. По-друге, присутній у художньому творі детальний опис матеріально-побутових умов життя і праці надається до відтворення цілісної образної конкретики предметно-речового оточення людей. У такий спосіб повсякдення набуває

своєї «тілесності» у кількісному й якісному розумінні, у кольорі й об'ємі, у звучанні й пластиці, у плинності й мінливості. Завдяки такій «матеріалізації» повсякденного простору можна виявити в ньому типове й унікальне, масове й одиничне як на рівні побутовому (їжа, харчування, одяг, взуття), так і сенсово-аксіологічні пріоритети (світоглядні виміри, культурно-естетичні потреби). По-третє, розкриття внутрішнього світу героїв, аналіз їхніх емоційних переживань, спостереження за ходом їх роздумів, розвитком їх мрій і намірів, споглядання за їх віруваннями і потаємними переживаннями сприяють розумінню духовної складової повсякденного життя, його ментальних складових.

Романи, повісті, нариси, новели, оповідання, п'єси радянського періоду не можна називати документальним джерелом у прямому розумінні і, звичайно, не можна використовувати для отримання прямих фактичних відомостей, яким би суттєвим не був у них елемент соціальних спостережень або автобіографічності. Справді, в академічно-класичному розумінні історичні романи або історичні п'єси не являють наукової цінності. Але істориками вже давно помічено, що справжні письменники, працюючи над історичною тематикою, ретельно вивчають історичні документи, занурюючись не тільки у хронологію подій, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, а й у предметно-речове оточення персонажів, морально-психологічну атмосферу часу, прагнучи не схибити проти відповідності зображуваної реальності. Вони акуратні в головному і в деталях, для них істотним є не тільки відповідність сюжету історичній конкретиці, фабула твору при всій творчій фантазії митця не повинна суперечити справжньому минулому. Героями історичного твору можуть бути вигадані персонажі (повністю або на основі прототипу) або реальні історичні постаті (колись дійсно існуючі). Виписування їх характерів, обставин дій і переживань, врешті їх доль вимагає від письменника дослідницького таланту і громадянської відповідальності.

Написані з таких позицій твори на історичну тематику справді набувають характеру панорамного письменства, багаті на достовірні деталі, дрібниці, нюанси. Якщо традиційним істориком художня література може бути використана як додаткова, але не обов'язкова підказка для реконструкції, то для історика повсякденності вона стає важливим важелем розуміння реалій минулого. В офіційних документах він не віднаїде свідчення про повсякденні турботи пересічної людини, писемні джерела особового походження надають досліднику таку можливість, але вона може бути фрагментарно принагідною, випадково мозаїчною. Історик-документаліст через відсутність необхідних деталей приречений на схематизм розповіді, її абстрактність і вимушену умовність. Письменник же задля виразності зображуваної картини усуває

документальні прогалини, довіряючись творчій інтуїції, він виписує історичне мереживо подій з певною часткою фантазії, підживленої загальною культурною ерудицією і творчим досвідом митця.

Зрештою, історик-дослідник не зайве поруч зі строгим офіціозом документів послуговуватися яскравими літературними творами, де історичні сюжети набувають тілесності, барв і контрастів, індивідуально-психологічної виразності, соціальної гармонії чи конфліктності.

Особливої ваги для історичної реконструкції набувають художні твори, написані автором синхронно з епохою, що цікавить ученого, або по її свіжих слідах, коли письменник сам був занурений в «історичну лабораторію» свого твору. Вони дозволяють проникнути в інтелектуальне і соціальне середовище описуваного періоду, в якому жив автор, а почасти містять яскравий опис його оточення⁵⁵. Письменник-сучасник бачить історичні реалії не тільки «зсередини», а й «врівень». Він є співавтором свого часу, водночас він – його фотограф і літописець, він фіксує мить, те, що сплине дуже швидко і безслідно. Спостережливе і чутливе око письменника з безлічі розмаїтих проявів щоденного життя здатне вловити виключно показове, у той момент, може, й не помітне іншим, занотувати його для майбутнього. Не випадково Ю. Тинянов зауважував: «Те, що сьогодні є літературним фактом, на завтра стане простим фактом побуту й історії»⁵⁶.

Варто підкреслити, що художня література може в образно-сюжетній формі, метафоричною мовою сказати більше і точніше про час, коли офіційний документ не міг цього відбити. Пишучи твір, письменник моделює життя, осмислюючи його, проаналізувавши й узагальнивши всі доступні йому відомості про нього, розставляє необхідні акценти, визначає доміанти громадського життя, вирізняє особливості особисто-персонального буття людей. З цієї точки зору художній твір є не тільки відбитком змодельованої реальності, але й вмістилищем її сенсів. Отож, художній твір, так би мовити, налаштовує історика на потрібну хвилю сприймання минулого.

Історичні романи, історико-літературні, теоретичні й критичні статті багатьох письменників становлять великий інтерес для історика повсякденності через присутню у них конкретику, антураж подій, атмосферу в цілому. Ю. Лотман у своїх дослідженнях передусім спирався на історичні факти і документи, але для нього не менш промовистими були мистецько-побутові речники доби. Він вважав науковий і мистецький погляди рівноправними і взаємо необхідними методами історичної реконструкції: «...це наче два людських ока людської культури. Саме їх відмінність (і рівноправність) створюють об'єм нашого знання. Мистецтво не можна віднести до галузі розваг або наочних ілюстрацій до високих

моральних ідей. Мистецтво – це форма мислення, без якого людської свідомості не існує, як не існує свідомості з однією півкулею»⁵⁷.

Звернення до досвіду письменників-реалістів у світлі нинішніх дискусій навколо повсякденності цілком природне. У передмові до теоретико-критичних праць з проблематики повсякдення Б.Хаймор говорить про те, що художня проза заслуговує на увагу як «експериментальне дослідження дослідної сфери повсякденності»⁵⁸.

І справа не тільки в тому, що «намагання відтворити текстуру повсякденного досвіду засобами мистецтва і літератури можуть становити інтерес... як джерело інформації» – вони цікаві і в теоретичному, методологічному плані. В опануванні матеріалу настільки аморфного, що вперто вислизає від концептуалізації і узагальнення в конкретику деталі або невиразність загального місця, традиційний для наукового письма об'єктивізм виявляється неспроможним – звідси експерименти з гібридними жанрами, відверто «художніми» конвенціями і прийомами.

У літературі повсякденність – це звична окресленість життя. Тут реальність повсякденного життя постає як самоочевидна і неусувна фактичність. За літературним твором стає зрозумілим, що межі повсякдення визначаються зсередини мірою усвідомлення допустимого і неприйняттого. Зі знаком «плюс» ці межі постають, як «обереги», які дають людині почуття захищеності, задоволення, впевненості, безпеки і комфорту. Й зі знаком «мінус» – як «перепони», що перешкоджають індивідуальним бажанням. І в тій, і в іншій якості межі-рамки повсякденності вважаються «природними» і тому не передбачають ні обговорення, ні запитальності. Саме завдяки відсутності одного і другого – на підставі володіння загальним знанням, природність і універсальність якого самоочевидна – у співмешканців цих меж створюється відчуття надійного взаєморозуміння («спільного смислу» – *common sense*)⁵⁹.

Публіцистика так само становить особливе джерело для історії повсякденності. Публіцистичні нариси і замальовки письменників чи істориків (відомо, що вони нерідко вдаються до публіцистичного жанру, особливо на початковому етапі фахового дослідження), не вимагають суворої наукової аргументації, припускають гіпотетичність суджень і висновків, хоча зроблені на підставі конкретних фактів і подій. У довершеному науковому дослідженні чимало з них втрачаються через узагальнення, типізацію, систематизацію.

Історія повсякденності звертається до розгляду звичайного життя людей, до всього, що його складає: це будинок, одяг, харчування, предмети побуту, історія хвороб, історія праці та відпочинку і чимало іншого. Очевидно, що основну увагу історія повсякденності зосереджує на

щоденній діяльності, в якій переважає елемент повторюваності. З огляду на це, періодична преса становить особливий джерельний комплекс.

Фахові журналісти чи кореспонденти-аматори у своїй повсякденній діяльності прагнули відтворити і відтворювали те, що вважали найбільш виразним для свого часу (в негативному чи позитивному плані), вони зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд, становили зміст епохи. Вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя.

Репортажі, інтерв'ю, документальні нариси, замальовки з місця подій напряду практично ніколи не ставили у центр уваги звичайну щоденність, але будь-який фахівець газети чи журналу не обходиться без деталей в описі події чи портретуванні героя. Для виразно-вирашного тла ним нерідко добираються контрастні позиції. Часто вживана журналістами пряма бінарність (героїка-буденність, свято-будні, минуле-сучасне, виключність-пересічність) мимохідь подає історика повсякденності соковитий живий матеріал. Нерідко зі звичайного оперативного завдання виростав цілий напрям професійної зацікавленості журналіста, він здійснював комплексне дослідження події, нагромаджував різноманітні відомості, головні й другорядні, необхідні для розкриття мети. Принагідно підкреслимо, що чорнові нотатки журналіста, що не ввійшли до публікації, є виключним джерелом для історика.

Періодика з дня в день накопичувала унікальний матеріал завдяки проголошеним провідними темам і кампаніям, часто системно аналізуючи його і вміщуючи у постійних рубриках, відстежуючи читацькі відгуки й реакцію громадськості. Газети становлять унікальне джерело повсякденності, оскільки фіксують її по-гарячому. Крім того, ця сфера через свою непримітність і неофіційність не підлягала тотальному цензуруванню у пресі, хоча й висвітлювалась не без контролю – її негативні явища подавались як виключення, аномалії, відхилення. Застосовуючи метод від зворотного, такі повідомлення дають можливість відстежити, яким насправді був морально-психологічний стан і самопочування суспільства.

Через традиційне розташовування відомостей про культурне і спортивне життя на останніх сторінках газет вони є безпосереднім унікальним вмістилищем повсякденності. Розміщені тут різноманітні реклама й оголошення дають можливість детально «прочитати» щоденне життя суспільства: що читали, передплачували, обговорювали, дивились, купували, одягали, носили; куди мандрували; у що вкладали гроші; де і за яку платню працювали, в який спосіб відпочивали; як облаштовували побут тощо.

Громадська думка, почасти не маючи адекватної можливості виразитися публічно, попри це, доволі часто все ж піддає оцінці те, що

відбувається, й це оцінювання висловлюється в усній мовленнєвій культурі. З огляду на це, для відтворенні повсякденності варто використовувати і таке джерело як фольклор, а також записи усних розповідей безпосередніх учасників подій, їх сучасників-спостерігачів. Серед фольклорних форм на селі слід зосереджуватись на піснях, частівках, байках-оповідках (чутках, бувальщинах), приказках, примовках. Прислів'я і приказки, зазвичай, породжуються обставинами, виявляючи психологічні погляди суспільства. Серед усної творчості городян вирізняються кабацька (трактирна) пісенна творчість, притаманна переважно міському плебсу, та анекдот, творення якого найчастіше визнають за демократичною інтелігенцією і освіченим міщанством. Останній був ігнорований офіційними радянськими істориками, не брався до суворой аргументації, оскільки оцінювався через призму «антирадянської агітації і пропаганди».

Не випадає сьогодні говорити, що анекдот має бути залученим до історичних аргументів радянського ХХ ст. (досить лише нагадати, що розповідь анекдоту була підставою не тільки адміністративного, а й карного переслідування громадян)⁶⁰. За оцінкою одного з найглибших літературознавців і культурологів ХХ ст. В. Днепров, анекдот був єдином можливим у радянській час видом фольклору. Виникнення анекдоту породжується певною життєвою ситуацією, у цьому сенсі його можна розглядати як специфічну форму «ужиткового мистецтва» – його розповідь «вживається» до теми розмови, до осмислення якоїсь життєвої події⁶¹. Він є плодом творчого синтезу словесного і виконавського мистецтва, тому що той, хто розповідає анекдот, є не тільки співавтором його словесної канви, а й свого роду «самодіяльним актором», що представляє ту його форму, котру називають «мистецтвом читання» або «художнього слова». Насамкінець, останнє, що дозволяє розглядати анекдот як модифікацію фольклору – це його зв'язок з традицією народної «сміхової культури». Суть «сміхової культури», як виявив М. Бахтін, полягає в тому, що вона «ввертає навиворіт» самі піднесені ідеї, дозволяючи собі висміювати, пародіювати міфічні уявлення і культові дії, висловлюючи тим самим усвідомлення відносності, а почасти й ілюзорності їх величі. Політичний анекдот дозволяв, знімаючи наліт міфу, сакральності з політичної реальності, тверезо поглянути на політику і політичних лідерів.

В умовах жорстокої несвободи політичний анекдот віддзеркалював ставлення суспільства до важливих подій і явищ⁶². З іншого боку, політичний анекдот транслиував керуючим настрої і сподівання керованих, він передавав те, що не потрапляло до офіційної преси через контроль цензури⁶³. Анекдот являв собою «підпільний» канал комунікації. У цьому сенсі його цілі різноманітні: від самозахисту особи до відкритої

словесної агресії. Він також виконував функцію «зняття» опозицій «влада – народ», «панування – підкорення», викриваючи амбівалентність будь-якого політичного явища, позбавляючи його прямолінійності та категоричності. Тим самим анекдот показував приховану реальність, стимулюючи критику офіційної ідеології. Але в жодному разі анекдот – не тільки засіб протистояння режиму. Являючи собою форму критики і протесту проти жорстокості й обмеженості влади, він був водночас і способом популярної розваги⁶⁴, відповідно, анекдот надається й до розкриття відпочинково-дозвіллевої сторони повсякденності.

Соціокультурна функція визначає і зміст анекдоту, і його жанрову строкатість, і його національну своєрідність, і характер специфічно-анекдотичного гумору. Дослідник повсякденності може почерпнути важливу для нього інформацію з анекдотів різного жанру (і з побутового, і з політичного, і з етичного), оскільки кожний з них відбиває певну галузь повсякденних практик і норм, ставлення суспільства до них. Втім, анекдот за будь-яких обставин – яскрава квінтесенція життєвої ситуації, влучно вербалізована оповідачем, хоч і не завжди вживана в офіційному колі обговорення проблеми. Лаконічність і дотепність висловлення в анекдоті допускає інтерпретації теми, що підтверджує його осмислення в суспільстві, засвідчує його влучність та його прицільну дошкульність. Потрапити в анекдот вважалося за «особливий» талант. Як по міфах «Іліади» Г.Шліман зміг знайти Трою, так і по історичних анекдотах можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в документах. Насамкінець, важливе не тільки те, що насправді було, а й те, чого не було, про що думали і говорили люди. Історія духу не менш значуща за реалії історичного суспільства. Є факти, що ніколи не траплялись і живуть тільки в віруваннях, при цьому вони справляють більший вплив на хід історії, ніж деякі речі, які справді відбулися⁶⁵.

Ще одним важливим, хоча й суперечливим джерелом для дослідження повсякденних реалій є чутки. Їх значення зростає у переломні, нестабільні епохи, коли сама атмосфера створює сприятливий ґрунт для різного роду страхів, побоювань і разом з тим надій і сподівань. Чутки, як вид комунікації, поширюються стихійно, хоча переважно у «своєму» середовищі, яке пристосовує достовірність чуток до власного досвіду і сподівань. Через посередництво усного мовлення не просто циркулює інформація всередині однієї соціальної групи, а й змінює її поведінку. Нерідко чутки конкурують із засобами масової інформації. Попри те, що чутки мірою поширення нерідко деформуються (аж до протилежного), їм все одно довіряють, значить, і враховують у повсякденних практиках, здійснюючи в них необхідні корективи (наприклад, чутки про подорожчання того чи іншого продукту швидко приводили до його

скуповування навіть при відсутності такої потреби; чутки про швидку ймовірність нової війни спонукали до нагромадження побутових «стратегічних» запасів: мила, солі, сірників).

Отже, історик повсякденності справді може долучати до свого дослідницького арсеналу найрізноманітніші свідчення, що сприяють її відтворенню прямо чи опосередковано. Звісно, залучаючи нетрадиційні свідчення, дослідник має бути обережним і обачним з їх аргументацією.

В аналітичному полі історика повсякденності поруч з письмовими джерелами мають бути також предметно-речові і зображальні документи епохи: фотографії, репродукції, афіші, оголошення, листівки, одяг, домашні ужиткові речі, знаряддя праці тощо, тобто «усе те, що, належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття», – за влучним висловом Л. Февра⁶⁶.

У семіотичному контексті речі мають яскраво виражений знаковий зміст. Вони – своєрідний код особи, якій належали, вираз її соціального статусу, естетичних смаків, ціннісних орієнтацій. «Матеріальне саме по собі в своїй відокремленості не важливе. Воно завжди символічне і як таке необхідне історичу у всій своїй матеріальності. Воно завжди виражає, індивідуалізує і моральний стан суспільства, і його релігійні та естетичні погляди, і його соціально-економічний лад»⁶⁷.

Жоден нарративний документ не здатний з абсолютною точністю, що не потребує уточнення чи підтвердження, засвідчити, якими були реалії щоденності конкретного часу, спільноти, людини. Йдеться не стільки про візуальну ідентичність, скільки про достовірність відтворюваного, його відповідність минулим реаліям, його смислове наповнення і чуттєве відлуння. Адже предмети вирізняються не тільки функціями, не тільки тим, з якою метою ми їх беремо в руки, але й тим, які почуття вони в нас викликають. Речі й предмети, що нас оточують, нерідко «диктують» свій вплив.

За предметно-речовим рядом можна безпомилково відтворити не тільки матеріальне становище людини, а й її морально-психологічний стан, її смаки й уподобання, визначити ступінь її охайності, заощадливості чи марнотратства, недбальства чи бережливості, врешті, її організованість і дисциплінованість не тільки в приватному, а й у громадському житті. Речі, предмети бувають не менш промовистими за письмена, кажуть археологи. Так звана «повсякденна археологія» дає можливість завдяки залишеним «культурним шарам» доповнити історичну розповідь, надати їй конкретної визначеності у візуальному прочитанні. Причому предметно-речові документи можуть точно засвідчувати історію не обов'язково за умов численного представництва. Навіть навпаки – одиничні, виключні артефакти не менш цінні за кількісні накопичення і велемовні описи. При цьому суто особиста річ може подавати виразне свідчення не тільки про її

власника (його вік, стать, фах, стиль життя, матеріальний стан, уподобання, навіть здоров'я тощо), а й про цілу соціальну групу чи етнос, до якої він належав. За умови вмілого «читання» предметів можна цілком обґрунтовано говорити про суспільні явища, тенденції, настрої.

Поштові листівки, надіслані рідним як вістки з подорожі чи з нагоди свята або важливої родинної події, є неоціненною скарбницею для історика повсякденності. Вони важливі не тільки через вміщені на них оригінальні тексти, що відображають строкату мозаїку повсякденності поруч із засадничими структурами етнопсихології та культури. За ними можна безпомилково простежити важливі календарні події не тільки родинно-сімейного, а й загальносуспільного рівня. Лицьова, художньо оформлена сторона святкових і вітальних листівок прислужиться у відтворенні естетичні смаків (самого автора листівки, його адресата, а також художника-оформлювача, типографського редактора і т.д.). Листівки з урбаністичними замальовками (зображення площ, храмів, вулиць, набережних, будинків, крамниць, базарів, індустріальних будов, парків) візуалізують культурний простір міста, середовище повсякденного перебування сотень, тисяч людей. Нерідко численні перебудови радикально змінюють життєве середовище, тому такі поштівки дедалі більше стають документальними раритетами, завдяки їм можна відтворити образ міста ще в недавньому минулому. Листівки з краєвидами й ландшафтами – теж не просто пасторальна ностальгія, а цілком правомірний документ природнокліматичної, зоологічно-флористичної, ландшафтно-географічної і навіть екологічної історії. При визначенні теми лицьової сторони листівки (афіші, плаката, марки), що тиражувалася більшим чи меншим накладом, автор (чи група авторів) добирали сюжети, що адекватно відбивали свій час виразними засобами.

Фотографія, що на перший погляд видається лише застиглою копією побаченого фотографом, так само подає різноманітні свідчення, які потрапили в об'єктив спеціально чи випадково. Фотографія фіксує важливу подію, гарний краєвид чи інтер'єр, портретує людину чи товариство в офіційній або невимушеній обстановці. Вже давно історики зауважили, що прискіпливе знайомство з фотографіями надається до значно більшої інформативності, ніж це передбачалось під час фотографування. «Застигла мить», як нерідко називають фотографію, може бути вдалим і промовистим «кадром» з життя людини і суспільства, за яким можна розгорнути цілу стрічку життя.

Здавалося б, офіційні світлини за функціональним призначенням мають лише засвідчити обличчя конкретної особи, втім і вони при всій лаконічності дають більш розлогу інформацію: костюм вказує на статус і статки, зачіска – на охайність, мимічні особливості обличчя – на

психологічні особливості характеру, аксесуари (краватка, брошка, стрічка, значок, застібки) – мимовільні речники не тільки смаку, а й міри власної самодостатності та персоніфікації фотографованого. Світлини, зроблені в невимушеній обстановці, не постановочні, навмисно не режисовані, «проговорюються» не очікувано щедро і щиро. Групові портрети (творчих товариств, трудових колективів) дозволяють типізувати характерні ознаки соціальних верств, їх фахових і вікових відмінностей.

Особливе ставлення (інтимне й історичне водночас) викликають сімейні альбоми. Навіть сама наявність таких – важливий показчик родинних традицій, її етичних кодів, ціннісних орієнтирів. Відсутність родинних фотохронік – свідчення розриву зв'язку поколінь, що стався через певні об'єктивні обставини (війна, міграція). Іноді в сімейних альбомах, що змарніли і вицвіли з часом, можна натрапити на «сліди» зниклих фотографій – під вийнятою світлиною тло залишилося неторканим, первісно барвистим, не збляклим. Такі «пустоти» у сімейних фоторозповідях можуть бути зумовлені зміною соціального статусу сім'ї, кар'єрними пересторогами. Ці частково втрачені, неповні фотолітописи промовисто говорять про непрості колізії не тільки приватного, а й державно-політичного життя, про суспільну несвободу, про його негуманістичну атмосферу: вилучення фотографій нерідко спричинені страхом наразитися на небезпеку, побоюванням старших своєю ностальгійною пам'яттю завдати шкоди нащадкам, мимовільним острахом проронитися про затавроване осудом минуле. Світлина може відображати різні культурні епохи, породжувати різні культурні смисли, оскільки вона є знаком, і ми можемо сказати, що вона означає.

Фотографії, збережені в архівах і музеях, мають у зв'язку з цим набуті ознаки історичного документу чи музейного предмета. По-перше, фотографії, котрі зберігають для історії (в архіві чи музеї), зазнали ретельного відбору на кількох рівнях. Спочатку це зробив фотограф, вибираючи сюжет, композицію, ракурс, тло, передній план тощо. Потім він же, проявляючи негативи, далі «редагує» фотографію: що зберегти, що видалити. Наступним кроком у відборі «історичного» фото, якщо воно зроблене для газети, стає робота редактора, що визначає вартість фотографії: наскільки вона цікава і доречна в газетному матеріалі, наскільки позиція газети відповідає пропонованому зображенню. Нарешті, в архіві (музеї) архіваріус (музейний працівник) вибирає, які фотографії залишити для нащадків. Його вибір може відбивати особисті міркування й культуру, а може бути зумовлений його штатною приналежністю до певного відомства.

Таким чином, архівні та музейні фотографії становлять важливий пласт візуальних свідчень. При відборі світлин для історичного аналізу дослідник повсякденності повинен намагатися уникати однозначності,

одновимірності, найкраще мати не одну-дві картки, а фоторяд, причому добре зіставляти фотографії з різних колекцій – музейні, архівні, газетні, приватно-родинні тощо.

При аналізуванні фотографій дослідник повинен іти шляхом від елементарного опису до історичної інтерпретації. Опис передбачає відповіді на прості питання: хто і що зображено, скільки осіб, якого віку, статі, соціальної приналежності; які предмети і речі видно, яке тло (природа, інтер'єр), чи є зафіксовані написи (вивіски, афіші, газети, реклами). Первинна інтерпретація здійснюється на рівні з'ясування, наскільки типовою чи виключною є зображена на фото ситуація; коли вона відбувалася (рік, пора року, період); світлина постановочна чи документальна; про що свідчать написи. Історична інтерпретація має містити висновки про соціальний статус зображених, приналежність до вікових і фахових груп, їхнє матеріальне становище, їхній моральний стан і психологічний настрій. Щоб цілком зрозуміти фотографію, потрібно зв'язатися з іншими формами доказів. Фотографія має досліджуватися в контексті, тільки тоді її можна інтерпретувати максимально повно.

Історик повсякденності ХХ–ХХІ ст., на відміну від інших історичних епох, має унікальне універсальне джерело – кінострічки. Хронікальні й тематичні документальні стрічки, художнє і навіть аматорське кіно забезпечують історика повсякденності виключним оригінальним матеріалом для реконструкції реалій щоденного життя людей у праці, навчанні, на відпочинку. Хоча хроніка чи сюжетний документальний фільм окреслені певними цілями й обмежені форматними і часовими межами, вони дають підстави для розуміння не тільки заголовної теми, а й відлунюють чисельними непрямыми алюзіями, дають поживу для більш широких, іноді несподіваних узагальнень, асоціацій про епоху, суспільство. На нашу думку, проблема осмислення можливостей архівних кіно- і фотодокументів у відтворенні повсякденності ХХ ст. поруч з наративними джерелами ще потребує спеціального наукового вивчення як у теоретико-методичному, так і практичному розрізі.

Оскільки осягнення історії повсякденності в усій повноті передбачає залучення міждисциплінарних підходів і запозичень, то й джерельна база має включати не тільки суто історичні документи, а й свідчення з етнографії, соціальної психології, культурології тощо.

⁵ Козлова Н. Повседневность // Современная западная философия: Словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998. – С. 318; Её же. Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 254–255.

⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – С. 41.

⁷ Марков Б. Культура и цивилизация [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://http://anthropology.ru/ru/texts/markov/culciv.html>

⁸ Марков Б. Храм и рынок. Человек в пространстве культуры. – СПб., 1999. – С. 129–130.

-
- ⁹ Див.: Сыров В. О статусе и структуре повседневности (методологические аспекты). [Электрон. ресурс]. Режим доступа: http://siterium/trecom.tomsk.su/Syrov/s_text11.htm
- ¹⁰ Наливайко И. Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ) // В перспективе культурологи: повседневность, язык, общество – М., 2005. – С. 227–228.
- ¹¹ Там же. – С. 228.
- ¹² Кнабе Г. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – М., 1988. – С. 17.
- ¹³ Цит. за: Дмитриева Н. Краткая история искусств. – Вып. 2. – М.: Искусство, 1989. – С. 184.
- ¹⁴ История зарубежного искусства / Под ред. М.Т.Кузьминой. – М., 1980. – С. 206.
- ¹⁵ Вайль П. Гений места. – М., 2007. – С. 271.
- ¹⁶ Розанов В. Опавшие листья. Короб второй // Розанов В. Сочинения: В 2-х т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 524.
- ¹⁷ Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 52.
- ¹⁸ Бродель Ф. Динамика капитализма. Лекция 1: Переосмысливая материальную и экономическую жизнь [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/broudel/lekts1.htm>
- ¹⁹ Шюц А. Структура повседневного мышления. Социологические исследования. – М., 1988. – Т. 2. – С. 130.
- ²⁰ Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 48.
- ²¹ Maffesoli M. The Sociology of every day life (Epistemological elements) // Current Sociology. – Vol. 37. – P. V–VI.
- ²² Лелеко В. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа: Автореф. дис. ... доктора культурологии. – СПб., 2002. – С. 3.
- ²³ Беловинский Л. История повседневности как инструмент изучения истории культуры // Современные методы исследования культуры: Матер. науч.-метод. конф. – М., 2000. – С. 17.
- ²⁴ Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей – С.53.
- ²⁵ Там же. – С. 49.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Манкевич И. Поэтика повседневности в пространстве литературных коммуникаций: опыт культурологической интерпретации // Обсерватория культуры. – 2007. – № 4. – С. 20
- ²⁸ Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб., 2006. – С. 12–13.
- ²⁹ Курьянович А. Проблемы истории повседневности новейшего времени: источниковая база // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – 2000. – № 8; Сальникова А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004. – С. 286–297.
- ³⁰ Сальникова А. Указ. соч. – С. 286–297.
- ³¹ Куприянов А. Историческая антропология в России // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 93.
- ³² Лотман Ю. О природе искусства // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 436.

- ³³ Методологические проблемы истории. Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.Н.Сидорцова. – Мн., 2006. – С. 251.
- ³⁴ Steinberg M. Stories and voices: History and theory // Russian Review. – 1996. – Vol. 55. – № 3. – P. 349; Сальникова А. Указ. соч. – С. 289.
- ³⁵ Батыгин Г., Девятко И. Миф о «качественной социологии» // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 31–39.
- ³⁶ Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005. – С. 30.
- ³⁷ Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – М., 1999.
- ³⁸ Репина Л. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной. – М., 2005. – С. 58.
- ³⁹ Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005. – С. 49.
- ⁴⁰ Беленький И. К анализу современного источниковедческого сознания / Мир источниковедения. – М., 1994. – С. 12.
- ⁴¹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 230.
- ⁴² Соколов А. Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы // Первое сентября. История. – 1997. – № 29 (август). – С. 4.
- ⁴³ Гуревич А. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 26–27.
- ⁴⁴ Сальникова А. Указ. соч. – С. 290–291.
- ⁴⁵ Козлова Н. Горизонты повседневности: Голоса из хора. – М., 1996. – С. 69.
- ⁴⁶ Сенявский А. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества (Материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03–14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru) / Под общ. ред. В.В. Керова. – М., 2001. – С. 31.
- ⁴⁷ Тош Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С. 63.
- ⁴⁸ Данилевский И., Кабанов В., Медушевская О., Румянцева М. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории – М., 1998. – С. 526.
- ⁴⁹ Джерела з новітньої історії України. – Т. 3. Листування з американських архівів. 1857–1933. – Нью-Йорк, 1992. – С. 217.
- ⁵⁰ Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 5.
- ⁵¹ Тош Д. Указ. соч. – С. 67.
- ⁵² Лурье С. Кто был он, и кто была она // Чуковский К., Чуковская Л. Переписка: 1912–1969. – М., 2004. – С. 8.
- ⁵³ Гумилев Л. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? // Русская литература. – 1972. – № 1. – С. 73–82; Манкевич И. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации // Обсерватория культуры. – 2007. – № 5. – С. 17–23; Миронец И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125–141.
- ⁵⁴ Соколов А. Социальная история, литература, искусство: взаимодействие в познании реалий XX века // История России XIX–XX веков: новые источники понимания / Под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С. 67, 73.
- ⁵⁵ Тош Д. Указ. соч. – С. 66.
- ⁵⁶ Цит. за: Эйхенбаум Б. Творчество Ю.Тынянова // Воспоминания о Ю.Тынянове. Портреты и встречи – М., 1983. – С. 213.
- ⁵⁷ Лотман Ю. Указ. соч. – С. 432.

⁵⁸ Венедиктова Т. Люди и стены: осмысление повседневности в литературе (Г. Мелвилл и Ф. Достоевский) [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://anthropology.ru>.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Лядова И. Политический анекдот как источник истории. – М., 2000; Блюм А. «Благонамеренный и грустный анекдот...» или путешествие в архивный застенок // Звезда. – 2001. – № 1. – С. 210–214.

⁶¹ Сунягин Г. Анекдот как феномен культуры: Матер. кругл. стола 16 ноября 2002 г. – СПб., 2002. – С. 6.

⁶² Бабюх В. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20–30-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 31. – К., 2005. – С. 88.

⁶³ Афанасьев А., Василенко И. Смех и политика // ДОЗа /ДОКСА: Зб. наук. пр. з філософії та філології. – Вип. 1: Людина в світі сміху. – Одеса, 2002. – С. 35.

⁶⁴ Дмитриев А. Социология политического юмора: Очерки. – М., 1998. – С. 55–57.

⁶⁵ Боров Ю. Краткий курс истории ХХ века в анекдотах, частушках, байках, мемуарах по чужим воспоминаниям, легендах, преданиях и т.д. – М., 1995. – С. 7.

⁶⁶ Цит. за: Яковенко Н. Вказ. праця. – С. 205.

⁶⁷ Карсавин Л. Философия истории. – М., 1923. – С. 99.